

Received: 2024/6/10

Accepted: 2025/2/22

from 23 to 43

Javad Hatefi Ardakani

PHD student in Quranic and
Hadith Sciences, Theology,
Humanities, Yazd Branch, Islamic
Azad University, Yazd, Iran.
j.hatefi@iauyazd.ac.ir

Seyyed Hamid Shamerizi

Assistant Professor, Theology,
Humanities, Yazd Branch, Islamic
Azad University, Yazd, Iran.
(Corresponding Author)
Shamerizi@iauyazd.ac.ir

Mohsen Ghaemi

Assistant Professor, Theology,
Humanities, Yazd Branch, Islamic
Azad University, Yazd, Iran.
mo.ghaemi@iauyazd.ac.ir

Keywords:

Explanation, Principles, Effective
Teaching, Complete Education,
Cognitive-Behavioral Strategy.

Explaining the principles of effective teaching in holistic education from the perspective of the Quran and Hadiths

Abstract

The purpose of this article is to enlighten the principles necessary for the effectiveness of teaching in the six educational areas intended to document the fundamental transformation of education. Dealing from this issue from a religious point of view as an example of an example of the jihad is essential and valuable. For this purpose, it is necessary to analyze and analyze the teaching -learning process while utilizing scientific information and experiences related to educational activities, education and instructions on the teaching -learning process. This study by descriptive -analytical method to examine these topics with Quranic frameworks and criteria – validity in the field of “scientific awareness and education techniques”, “scientific understanding and attitude”, “research spiritual and truth - seeking”, “scientific - technical skills” and “Classification and Management of Education Trends »as effective teaching principles and based on cognitive - behavioral strategy. The findings of the study show that the Holy Qur’an and the narrations of the infallibles in relation to the principles mentioned above have valuable and valuable teachings that are effective in teaching to achieve the goals of various educational areas.

تبیین اصول تدریس اثربخش در تربیت تمام‌ساحتی از دیدگاه قرآن و روایات

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۳/۲۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۴
از صفحه ۲۳ تا صفحه ۴۳

جواد هاتفی اردکانی

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث،
الهیات، علوم انسانی، واحد یزد،
دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.
j.hatefi@iauyazd.ac.ir

سید حمید شمع‌ریزی

استادیار، الهیات، علوم انسانی، واحد
یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.
(نویسنده‌ی مسئول)
Shamerizi@iauyazd.ac.ir

محسن قائمی

استادیار، الهیات، علوم انسانی، واحد
یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.
mo.ghaemi@iaua.ac.ir

چکیده

هدف این مقاله روشنگری نسبت به اصول ضروری برای اثربخش شدن تدریس در ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیتی مدنظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است. پرداختن به این موضوع از دیدگاه دینی، به‌عنوان نمونه‌ای از مصادیق انجام فریضه‌ی جهاد تبیین، ضروری و ارزشمند است. بدین‌منظور لازم است، ضمن بهره‌مندی از اطلاعات علمی و تجارب مرتبط با فعالیت‌های آموزشی، معارف و دستوره‌ای دقیق و فراوان اسلامی در ارتباط با فرایند یاددهی-یادگیری نیز تحلیل و بررسی شود. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی این مباحث با چارچوب و ملاک‌های قرآنی-روایی در زمینه‌ی «آگاهی‌های علمی و فنون تعلیم»، «درک و نگرش علمی»، «روحیه‌ی پژوهشگری و حقیقت‌جویی»، «مهارت علمی-فناوری» و «کلاس‌داری و مدیریت روند آموزش»، به‌عنوان اصول تدریس اثربخش و بر اساس راه‌برد شناختی-رفتاری پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) در ارتباط با اصول یادشده، آموزه‌های درخور توجه و باارزشی دارد که برای اثربخشی به تدریس به‌منظور دستیابی به اهداف ساحت‌های گوناگون تربیتی راهگشاست.

واژگان کلیدی:

تبیین، اصول، تدریس اثربخش،
تربیت تمام‌ساحتی، راهبرد
شناختی-رفتاری.

بنا بر معرفت‌شناسی قرآنی_روایی، درک و شناخت درست از ذات الهی با «دانستن قدرت و علم فراگیر او» (طلاق: ۱۲) و «پیدایش خشیت در داناان نسبت به او» (فاطر: ۲۸)، هدف اصلی و اساسی در نظام تعلیم و تربیت اسلامی است و اهدافی چون «داشتن داناییِ توأم با حَفِیظ بودن [امانت‌داری] برای انجام مسئولیت» (یوسف: ۵۵)، «درک از اوایی و به‌سوی اوایی بودن جهان» (مجلسی، ۱۳۶۰، ج ۴۲، ص ۱۶۰) و «اصلاح عمل و پاک‌سازی نفس» (وَرَام، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۵۴) برای تحقق همان هدف اصلی معنا می‌یابد. برای اجرایی شدن این هدف والا و معنوی، بحث و بررسی نسبت به زمینه‌های تحقق آن ازجمله اصول مؤثر برای تدریس اثربخش در ساحت‌های مختلف تربیتی ضروری است.

تأکید قرآن کریم بر فراگیری و تعلیم، بر امکان و نیز لزوم علم‌آموزی دلالت دارد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۶۲). همسو با آن، باید توجه داشت که خدای متعال قرآن کریم را «تَبِیَانًا لِّكُلِّ شَیْءٍ» (نحل: ۸۹)، «بیان‌کننده‌ی هر چیزی» معرفی کرده است و برای تحقق نظام هدایتی آن، از مؤمنان می‌خواهد تا از پیامبر اکرم و اهل‌بیتشان^(ص)، به‌عنوان الگوی کامل و همه‌جانبه در تعلیم و تربیت انسان‌ها اطاعت کنند (نساء: ۵۹). از سوی دیگر، روایات دینی برای تحقق علم‌آموزی، ما را متوجه خود قرآن می‌کنند. امام صادق^(ع) در معرفی قرآن کریم می‌فرماید: «مَادِبَةٌ اللّٰه فَعَلَّمُوا مَادِبَتَهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ» (مجلسی، ۱۳۶۰، ج ۸۹، ص ۱۹)؛ «مَادِبَه (ضیافت) الهی است؛ پس به‌اندازه‌ی توان و استطاعتتان، از آن تعلیم گیرید»؛ و یا امام علی^(ع) می‌فرماید: «إِتِّهَمُوا عَلَيْهِ ءَارَانِكُمْ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۷۶، ص ۱۸۳)؛ «آرا و نظریاتان را -که با قرآن سازگار نیست- مُتَّهَم دارید»؛ بنابراین، با توجه به مبنا بودن «جامعیت هدایت‌گری قرآن و سنت» و دعوت و تأکید هر دو بر «عقلانیت و علم‌آموزی» ضروری است، اصول تدریس اثربخش در تربیت تمام‌ساحتی از دیدگاه قرآن و روایات معصومین^(ع) تبیین شود.

وجه مسئله‌مندی موضوع تحقیق با جهاد تبیین در ارتباط با معلمان از جهاتی چون «ابهام‌زدایی برای تعیین نقش، جایگاه، رسالت و چگونگی انجام تکلیف» (خامنه‌ای، سخنانی، ۱۴۰۰/۱۲/۱۹) و «مهندسی فرهنگی به معنای واقعی کلمه» (همان، ۱۴۰۱/۹/۲۹) و در جهت تحول در آموزش و پرورش به معنای «ایجاد یک الگوی مستقل ایرانی و برخاسته از معنویات و نیاز این کشور» (همان، ۱۳۹۰/۲/۱۴) است. بدین‌منظور بر اساس راهبرد شناختی_رفتاری، به بحث و بررسی نسبت به برخی اصول قرآنی_روایی برای داشتن تدریس اثربخش در ساحت‌های گوناگون تربیتی پرداخته شده است. ضرورت روشنگری نسبت به این موضوع در عرصه‌ی جهاد تبیین آن است که معارف قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) هدایتگری کامل و مناسب در همه‌ی امور و از ابعاد مختلف است. راه‌های مختلف کسب شناخت مانند احساس، تجربه و وجدان (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۲۵) ازجمله‌ی این امور است و پرداختن به اصول مؤثر بر اثربخشی و ارزیابی کیفیت تدریس برای تحقق اهداف تربیت تمام‌ساحتی و رسیدن به «حیات طیبه در همه‌ی ابعاد» (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۱۱) امری اجتناب‌ناپذیر است؛ زاین‌رو، در پژوهش حاضر به دو پرسش

اساسی پاسخ داده شده است:

- ۱- از دیدگاه قرآنی_روایی، چه اصولی برای تدریس اثربخش با راهبرد شناختی و رفتاری، قابل دریافت است؟
- ۲- بنا بر معارف قرآن کریم و روایات معصومین^(ع)، این اصول چگونه باعث تحول در ساحت‌های تربیتی می‌شود؟

۲- مفهوم‌شناسی

در این بخش، مفاهیم کلیدی این پژوهش به لحاظ لغت و اصطلاح بررسی شده است.

- ۱-۲- تبیین: الإيضاح، الوُضوح (ابن‌منظور، ۱۴۰۸، ج ۱۳، ص ۶۷)، روشن کردن، پیدا کردن، آشکار کردن، روشن گفتن، روشن‌گری (معین، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۲۳).
- ۲-۲- اصول (ج أصل): الأساس، البناء (ابن‌منظور، ۱۴۰۸، ق، ج ۶، ص ۶)، ریشه، بیخ، بُن، بنیاد، تبار، نژاد و گوهر (معین، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۶۳) و در اصطلاح: قواعد عامه یا بایدها و نبایدهایی که دستورهای کلی و راهنمای عمل است (باقری، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۸۵-۸۹).
- ۳-۲- تدریس: بخشی از فعالیت‌های آموزشی از پیش برنامه‌ریزی شده در فضای آموزشی که با هدف پیدایش شرایط دلخواه یادگیری، از سوی معلم انجام می‌شود (درخشی‌نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۲).
- ۴-۲- تدریس اثربخش: توانایی ایجاد تأثیر مثبت بر زندگی و حرفه‌ی تحصیلی فراگیران با آموزش مواردی چون مهارت‌های مهم، معرفی مفاهیم جدید و مدیریت کلاس درس (همان، ص ۳-۴).
- ۵-۲- تربیت: از «رَبُّو» به معنای زیادت، فزونی، رشد و برآمدن است (ابن‌فارس، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۴۸۳)؛ و در اصطلاح: رفع موانع و ایجاد مقتضیات برای شکوفایی استعداد‌های انسان در جهت کمال مطلق است (دلشاد طهرانی، ۱۳۷۷، ص ۴۴).
- ۶-۲- تربیت تمام‌ساحتی: تربیتی که شامل ساحت‌های شش‌گانه‌ی (اعتقادی، عبادی و اخلاقی، اجتماعی و سیاسی، زیستی و بدنی، زیباشناختی و هنری، اقتصادی و حرفه‌ای، علمی و فناورانه) منطبق بر معیار نظام اسلامی است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۱۱).
- ۷-۲- راهبرد: سیاست‌گذاری و شیوه‌ی عمل در موقعیت خاص، آمادگی و برنامه‌ریزی بلندمدت و گسترده (صدری‌فر و موسوی، ۱۳۹۴، ص ۱۲۵).
- ۱-۷-۲- راهبرد شناختی: راهبردهایی است که بینش و آگاهی عمیق نسبت به مسائل ایجاد می‌کند (همان، ص ۱۲۶).
- ۲-۷-۲- راهبرد رفتاری: راهبردهایی است که مستقیماً با رفتار فرد، سروکار دارد و علاوه بر اصلاح و تغییر رفتار نامناسب، رفتار مطلوب و مناسب را نیز در او ایجاد می‌کند (همان، ص ۱۴۴).

۳- مبانی نظری بحث

مطالب این بخش بیشتر از دیدگاه علوم تربیتی و نسبت به مبانی نظری به‌عنوان خاستگاه استنباط اصول مورد بحث است، گرچه بنا بر اقتضا، به برخی نکات قرآنی نیز پرداخته شده است.

۱-۳- بازدهی موفق آموزش:

داشتن بازدهی موفق در ارتباط با آموزش در ساختار نظام تربیتی اسلام جایگاهی ویژه دارد. از باب نمونه، قرآن کریم که از آیات الهی چون نزول آب از آسمان، میوه‌های رنگارنگ، وجود راه‌هایی با رنگ‌های مختلف در کوه‌ها و غیره به‌عنوان حجت بر توحید یاد می‌کند (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۷، ص ۵۶)، درباره‌ی تأثیر آن‌ها می‌فرماید: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر: ۲۸). این عبارت نشان می‌دهد، نشانه‌های الهی ذکر شده اثر خود - که ایمان حقیقی و خشیت از خدا به تمام معنای کلمه است - را تنها در دانشمندان نمایان می‌کند (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۷، ص ۵۶)؛ بنابراین، معنا تعبّد و خشیت قلبی نسبت به خدای یگانه، بازدهی موفق و راستین علم و دانایی است که در قلب و رفتار دانشمندان پدیدار می‌شود.

مبنا بودن بازدهی موفق در زمینه‌ی تدریس اثربخش به‌واسطه‌ی کارکرد آن در استنباط اصولی همچون «کلاس‌داری و مدیریت روند آموزش» و «کسب مهارت علمی_ فناوری» است که در جریان یادگیری مؤثر است و از این نظر، اهمیتی ویژه‌ی دارد؛ از همین‌رو، «اثربخشی» را به‌عنوان یک شاخص در ارتباط با تدریس به «میزان موفقیت معلم در زمینه‌ی بازدهی و نتایج کاری که به او محول شده» معنا کرده‌اند (زارعی ۱۳۸۵، ص ۱).

علاوه بر این، مطالعات علمی نشان می‌دهد که مؤلفه‌ی «کیفیت» نیز برای موفقیت در اهداف آموزشی و یادگیری بهتر فراگیران، نقش و تأثیرگذاری بالا و متأثر از مجموعه رفتارهای معلم با نشانگرها و ویژگی‌هایی خاص دارد (جونز، ۲۰۰۳، ص ۲۲۳-۲۲۹). بدین لحاظ، کیفیت تدریس نیز به «درجه‌ی انطباق و سازگاری شاخص‌های اصلی تدریس با خصوصیات مطلوب» تعریف شده است که برآیند آن هم کیفیت مطلوب یادگیری در فراگیران است (ایزبلر، ۲۰۰۰، ص ۴۸۳).

۲-۳- دانش و مهارت، مکمل یکدیگر:

مبنا بودن نقش تکمیلی دانش و مهارت به سبب ضرورت برخورداری معلم از مهارت‌های فناوری در کنار آگاهی‌ها و مهارت‌های علمی، شناخت و به‌کارگیری فنون تعلیم و نیز داشتن روحیه‌ی پژوهش برای اثربخش کردن تدریس است. این ضرورت‌ها در پژوهش حاضر در قالب اصولی علمی که مبتنی بر مکمل بودن دانش و مهارت برای هم است، مورد توجه قرار گرفته است. ضرورت این مبنا برای دستیابی به اصول مؤثر در تدریس کلاسی از این نظر است که رویکردهای جدید در ارتباط با نظریه‌های دانش، بیشتر به‌دنبال سوق دادن فرصت‌های مطالعاتی و آموزشی به سوی نظریه‌های عملی است تا کسب دانش (پژوهش) و انتقال دانش (آموزش) را با عمل آمیخته کنند (آراسته و محمودی‌راد، ۱۳۸۲، ص ۵).

۳-۳- نقش الگویی معلم در آموزش:

از جمله علل مبنا بودن این عامل برای تدریس اثربخش به واسطه‌ی نیاز به آن برای رسیدن به برخی اصول ضروری در این زمینه است. در ارتباط با نقش الگویی معلم، انبیای الهی که معلمان بزرگ بشریت بوده‌اند، برای تحقق اهداف رسالتشان همواره توجه به این نقش را به معتقدان دین الهی در زمینه‌ی دعوت دینی متذکر می‌شدند. قرآن کریم که پیروی از روش و رفتار رسول‌الله^(ص)، به‌عنوان الگویی نیکو یاد کرده است (احزاب، ۲۱) و با این خطاب که «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي» (یوسف: ۱۰۸)، پیروان اسلام را به داشتن بصیرت به تبعیت از شخصیت پیامبر اکرم^(ص) برای دستیابی به اهداف دعوت دینی فراخوانده است. مبنا بودن نقش الگویی معلم ناشی از شکل‌گیری اصول تدریس اثربخش از مفاهیم پایه در زمینه‌ی آموزش و یادگیری چون آگاهی، درک و نگرش علمی، شناخت و کاربرد فناوری و فنون تعلیم، داشتن روحیه‌ی پژوهش و نیز توانایی کلاس‌داری است. این موضوع مبتنی بر مطالعاتی است که اثربخشی تدریس را متأثر از شاخص بودن برخورداری معلم از مهارت‌هایی چون دانش حرفه‌ای، برنامه‌ریزی و اجرای راهبردهای آموزشی، توانایی ارزیابی یادگیری فراگیران و نیز مدیریت منابع انسانی توصیف می‌کنند (امین خندقی و سیفی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۱-۱۴۷). همچنان که نتایج پژوهش‌های کیفی در ارتباط با ارزیابی اساتید نیز نشان می‌دهد، اثربخش و هدف‌دار کردن تدریس متأثر از نقش آن‌ها به‌عنوان الگو در زندگی واقعی فراگیران، با برقراری ارتباط میان عمل و نظریه است (کمپر و مک‌نات، ۲۰۰۶)؛ نیز مهارت‌های تدریس، انگیزش، شخصیت، رفتار در کلاس و توانایی علمی به‌عنوان مؤلفه‌های مؤثر در میزان کیفیت و اثربخشی (مارش و همکاران، ۲۰۰۹، ص ۴۳۹-۴۷۶) مرتبط با نقش الگویی معلمان در فرایند تدریس است.

۴- اصول مؤثر بر تدریس اثربخش

در این بخش، درباره‌ی اصول مبتنی بر مبانی سه‌گانه را که در بخش پیشین به آن پرداخته شد، با بهره‌مندی از راهبرد شناختی و رفتاری که برای داشتن تدریس اثربخش محتوای آموزشی و دستیابی به رشد و شکوفایی رفتاری فراگیران در ساحت‌های گوناگون تربیتی ضروری است، بحث و بررسی شده است.

۴-۱- آگاهی‌های علمی و فنون تعلیم

بنا بر آموزه‌های قرآنی، ضرورت آگاهی‌های علمی در آموزش تا حدّی است که خدای متعال در کنار «رحمت»، از دادن «دانشی ویژه» از نزد خود به حضرت خضر یاد کرده است که حضرت موسی^(ع) از او به‌عنوان استاد و مربی خواست تا از آن دانش، «مایه رشدی» به او بیاموزد (کهف: ۵۵-۵۶). روایات معصومین^(ع) نیز به ضرورت دانش محکم و استوار (حکمت) برای فرایند یاددهی-یادگیری در رابطه‌ی متقابل معلم و فراگیر اهمیت ویژه‌ای داده‌اند. امام سجاد^(ع) در حدیثی می‌فرماید: «هَلَكَ مَنْ لَيْسَ لَهُ حَكِيمٌ يَرْشُدُهُ وَ ذَلَّ مَنْ لَيْسَ لَهُ سَفِيهُ يَعْضُدُهُ» (مجلسی، ۱۳۶۰، ج

۷۵، ص ۱۵۹): «هلاک‌شده کسی که حکیمی ندارد تا راهنمایی‌اش کند و خوار است کسی که نادانی در نزدش نیست که به او کمک نماید.»

به‌منظور تحقق ضرورت بالا، «دانش مرتبط با محتوای موضوع درسی»، «دانش کلی تربیتی معلم» و «حمایت آموزشی» از مؤلفه‌های لازم برای داشتن تدریس اثربخش دانسته شده که تأثیر آن‌ها برای دستیابی به اهدافی چون «تسلط بر حفظ»، «افزایش رفتارهای مطلوب» و برنامه‌ریزی برای تعمیم آن‌ها در آموزش فراگیران است (عبدالملکی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵).

همچنین به علت حیاتی و انسجام‌بخش بودن دستیابی به اهداف یادگیری برای راهبردهای چهارگانه (ارائه، تمرین، بازخورد و ارزیابی) در فرایند تدریس (بیات و افتخاری، ۱۴۰۱، ص ۱۱)، داشتن آگاهی‌های علمی برای اثربخشی به تدریس لازم است. این آگاهی‌ها باید به تناسب درباره‌ی روش‌های تدریس و چگونگی کاربردشان در شرایط مختلف آموزشی، تفاوت‌های فردی فراگیران و نقش آن در یادگیری و سایر موارد مؤثر در جریان یادگیری باشد. در این زمینه‌ها، قرآن کریم رهنمودهای مفید و مؤثری ارائه کرده است؛ از باب مثال، درباره‌ی توجه به تفاوت‌های فردی به لحاظ سطح علمی:

۱. اینکه خدای متعال در مقام منت‌نهادن، سِرِّ رَفَعْتَ دَادَن حَضْرَت یوسف بر برادرانش را با عبارت «نَرَفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ نَّشَأٍ وَ فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ» (یوسف: ۷۶): «هرکه را بخواهیم به درجاتی بالا می‌بریم و برتر از هر صاحب دانشی، دانشمندی است» بیان می‌کند، گویای «متوقف نشدن افراد در حدی معین از علم» است و اینکه «فوق هر صاحب علمی، افراد عالم‌تری هستند» (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۱، ص ۳۰۶).

۲. بنا بر عبارت شریفه‌ی «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» (مجادله: ۱۱): «تا خدا مؤمنان از شما را به درجه‌ای و دانشمندان را به درجاتی عظیم و باارزش بلند گرداند»، ارتقای درجه‌ی علمای مؤمن با چند درجه اما سایر مؤمنان، تنها با یک درجه مطرح شده است (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۹، ص ۳۲۶).

در دو نمونه‌ی قرآنی بالا، به «وجود فاصله» و «تأثیر عامل ایمان» در درجات دانش افراد توجه داده شده که در ملاحظه تفاوت‌های فردی برای یادگیری باید مورد تأمل قرار بگیرد و به کار گرفته شود. در روایات، معصومین^(ع) نیز آموزه‌های مشابهی را در ارتباط با در نظر گرفتن تفاوت‌های فردی برای دانستن و یادگیری و رعایت سطح فهم مخاطبان ارائه کرده‌اند؛ برای نمونه:

۱. از یک سو، امام باقر^(ع) در تبیین ظرف بودن امام علی^(ع) برای دریافت همه‌ی علم پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «لَمْ يَمْتُ نَبِيُّ إِلَّا وَ عِلْمُهُ فِي جَوْفِ وَصِيَّهِ» (کلینی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۶۲۵): «هیچ پیامبری از دنیا نرفت، جز اینکه دانش او در قلب وصی‌اش جای داشت»؛ و از سوی دیگر، در ارتباط با مردم عادی، از امام صادق^(ع) نقل شده است: «مَا كَلَّمَ رَسُولَ اللَّهِ الْعِبَادَ بَكِنِّهِ عَقْلَهُ قَطُّ» (همان، ج ۱، ص ۵۱): «رسول خدا هرگز بنا بر [بیان برخاسته از] عمق عقل خود، [به سبب نبود ظرفیت] با بندگان خدا سخن نگفت.»

۲. امام علی^(ع) در روایتی، بهترین کلام را این‌گونه معرفی می‌کنند: «لَا تَجْمَعُ الْأَذَانَ وَ لَا يَتَعَبُّ

فَهْمُهُ الْأَفْهَامُ» (تمیمی آمدی، ۱۳۸۳، ص ۷۵): «گوش‌ها از شنیدن آن رنج‌ه و بیزار نشود و فهمیدن آن اندیشه‌ها را به‌سختی نیندازد»؛ و نیز می‌فرماید: «خَيْرُ الْكَلَامِ مَا لَا يَمْلُ وَلَا يَقْلُ» (همان): «بهترین گفتار آن است که نه [مخاطب را] خسته کند و نه [برای رساندن معنا] کم باشد».

بنابراین، با توجه به آیات و روایاتی فراوان، اثربخشی به تدریس در ساحت‌های مختلف تربیتی نیازمند آگاهی‌های علمی مختلفی درباره‌ی مؤلفه‌هایی چون «تفاوت‌های فردی» و «رعایت تناسب مطلب با سطح فهم مخاطبان» و برای جلوگیری از موانع یادگیری همچون بی‌رغبتی، ایجاد مشقت و اختلال در درک مخاطبان و غیره است. در صورت بهره‌گیری از معیارهای عالمانه، امکان دریافت چنین آگاهی‌هایی از متون دینی وجود دارد. چنین آگاهی‌هایی برای تحقق اهداف علمی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش لازم و ضروری است، به‌گونه‌ای که بنا بر روایات، بی‌توجهی به آن‌ها نتایج نامطلوبی چون «بازگو کردن حکمت به جاهلان» که ظلم به حکمت و «منع حکمت از اهلش» را که ظلم به حُکما است، به‌دنبال دارد (ابن‌بابویه، ۱۳۷۶، ص ۴۲۲)؛ از همین‌رو، در پژوهش‌های تدریس اثربخش نیز «آگاهی از نحوه‌ی یادگیری فراگیران» برای «ایجاد شرایط بهتر یادگیری» جزو مهم‌ترین وظایف معلم شمرده می‌شود (درخششی‌نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۴). در حیطه‌ی فنون تعلیم نیز، درباره‌ی این مطلب که داشتن «روش فعال» و «مهارت‌های ارتباطی» مؤلفه‌های مهمی برای اثربخشی تدریس به‌شمار می‌آید (عبدالمملکی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵)، از میان معیارهای قرآنی-روایی، «مهربانی و نرم‌خویی» و «داشتن رفق و مدارا» نقش بسزایی برای تعامل معلم با فراگیران در آموزش ایفا می‌کند؛ زیرا یک معلم خوب باید تسهیل‌کننده‌ی مؤثر در جریان تدریس باشد و علاوه بر ارائه‌ی اطلاعات بکوشد فراگیران در فرایند یادگیری، افرادی مولد شوند که بدین منظور، تعامل و رابطه‌ی مثبت عامل مهمی در انگیزش و یادگیری مشارکتی است (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۴).

بنا بر پژوهش‌های قرآنی-روایی، مهرورزی و نرمش برای متمایل شدن دل و ذهن فراگیران به‌سوی معلم از توصیه‌های اخلاقی برای معلم شایسته است (اطه‌ری و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۴۵) و در صورت بدخلقی و نداشتن مدارا و ملایمت، صلاحیت‌های او نیز نادیده گرفته می‌شود و در تعلیم و تربیت موفق نمی‌گردد (همان، ص ۴۷).

لزوم توجه به نرم‌خویی در روش تربیتی مدنظر قرآن کریم و روایات تا جایی است که حتی در مواجهه با فرعون، سفارش به سخن همراه با نرمی برای تحقق اهداف «تذکر یافتن به دین حق» و «حَشِيَّتِ از خدا» شده است (طه: ۴۴)؛ همچنین با توجه به فرمایش امام علی^(ع)، «مَنْ لَانَ عَوْدَهُ كَتَفَتْ أَغْصَانُهُ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۱۴، ص ۳۹۷) درمی‌یابیم که رفتار همراه با نرم‌خویی، چون ساقه دارای لطافت بر درخت است که شاخ و برگ‌های فراوانی می‌تواند بر روی آن بروید. چنین رفتاری برای اثربخشی به تدریس در ساحت‌های گوناگون تربیتی، ثمرات نیکی را به‌دنبال دارد.

همچنین رابطه‌ی تعاملی و مثبت برای اثربخش کردن تدریس مستلزم رعایت توصیه‌هایی چون «شناخت انفرادی» در دانستن نام و اطلاعات فردی، «قرار دادن بخشی از وقت و انرژی خود»، «رعایت جوانب روان‌شناختی مؤثر بر یادگیری» و «مشاوره‌ی تحصیلی و برقراری ارتباط خوب» در

رابطه با فراگیران است (درخشی‌نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۵-۱۰). در این باره، داشتن رفق و مدارا آموزه‌های قرآنی‌روایی است که در شکل‌گیری چنین رابطه‌ای مؤثر است.

برای دستیابی به هدف بالا، پیامبر اکرم^(ص) در سفارشی می‌فرماید: «عَلِّمُوا وَ لَا تُعَنَّفُوا فَإِنَّ الْمُعَلِّمَ الْعَالِمَ خَيْرٌ مِنَ الْمُعَنَّفِ» (مجلسی، ۱۳۶۰، ج ۷۴، ص ۱۷۵)؛ «تعلیم دهید و تندی نکنید؛ زیرا معلم دانا بهتر از [معلم] تندخو است.» بنا بر این روایت و با نظر به اینکه «ایجاد امنیت روانی-اجتماعی» از جمله مهارت‌های ارتباطی لازم برای اثربخشی تدریس است (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۸)، برای رسیدن به این مقصود، وجود رفق و مدارا در رفتار تعاملی بین معلم و فراگیران مؤثر و ضروری است؛ همچنین داشتن رفق و مدارا تا آنجا اهمیت دارد که رسول خدا^(ص) درباره‌ی آن می‌فرماید: «مُدَارَاةُ النَّاسِ نِصْفُ الْإِيمَانِ وَ الرَّفْقُ بِهِمْ نِصْفُ الْعَيْشِ» (حر عاملی، ۱۴۱۲، ج ۱۲، ص ۲۰۱)؛ «مدارا با مردم نیمی از ایمان و ارتباط توأم با رفق با آنان نیمی از معیشت و زندگی راحت است.»

مطلب دیگر اینکه «به‌کارگیری روش‌های مختلف» از عوامل عمده و «مهارت‌های فنی» مهم‌ترین شاخص تدریس اثربخش برای تقویت موفقیت فراگیران است (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۵-۶). در این باره بازخورد دادن به‌وسیله‌ی تشویق، تأیید یا تصحیح پاسخ‌ها، ارائه‌ی راه‌حل رفع اشتباه‌ها، راهنمایی برای کشف راه‌حل بهتر و غیره جزو راهبرهای تجویز شده برای داشتن تدریس اثربخش بر اساس الگوهای آموزشی است (بیات و افتخاری، ۱۴۰۱، ص ۳-۶).

در این باره نیز آموزه‌های قرآنی‌روایی برای داشتن یک تدریس اثربخش در همه‌ی ساحت‌های تربیتی راهگشاست. قرآن کریم با وجود هدف واحد هدایت مردم به راه خدا، به پیامبر اکرم^(ص) روش‌های «حکمت»، «اندرز نیکو دادن» و «بحث و مجادله به شیوه‌ای نیکو» را برای دعوت سفارش کرده است (نحل: ۱۲۵). هریک از این روش‌ها نقش و کارکرد متفاوتی در رسیدن به اهداف هدایت الهی دارد. حکمت طریقی مبتنی بر عقل و علم برای دستیابی به حقیقت است، موعظه‌ی حسنه یادآوری کارهای نیکو برای ایجاد رقت قلبی است و جدال احسن ارائه‌ی دلیل به نیکوترین وجه برای منصرف کردن افراد نسبت به امر مورد نزاع است (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۲، ص ۵۳۳).

در ارتباط با راهبردهای «کمک به کشف تعاریف و مثال‌ها»، «هدایت فراگیران با مثال‌های تهرینی» و «تهرینی‌های هدایت‌شده» برای داشتن تدریس اثربخش مطرح است (بیات و افتخاری، ۱۴۰۱، ص ۳-۶)؛ برای نمونه، رسول خدا^(ص) با دستور به جمع کردن هیزم در صحرای ظاهراً خالی از گیاه، پس از فراهم شدن هیزم‌ها به یارانشان گفتند: «گناهان کوچک هم این‌گونه جمع می‌شود» (قرائتی، ۱۳۷۲، ص ۲۰۰). این روایت الگوی زیبا و تأثیرگذاری برای راهبردهای سه‌گانه‌ی بالا به‌منظور تفهیم آموزه‌ها و مفاهیم گوناگونی چون حقایق معنوی با بهره‌گیری از امور محسوس در فرایند تدریس است.

علاوه بر این، در زمینه‌ی راهکارها نیز مواردی چون «تشویق کردن»، «طرح پرسش» و «استفاده از شگردهای بیانی» برای ایجاد انگیزه در فراگیران جزو فنونی است که برای اثربخش شدن تدریس، از سیره‌ی معصومین^(ع) قابل دریافت است. چنین راهکارها و شیوه‌هایی برای «تعیین انتظارات

معقول» از سوی معلم مطرح است که با استفاده از مهارت‌هایی چون گوش دادن به نگرانی‌های فراگیران به‌دست می‌آید (درخشی نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۸)؛ برای نمونه:

۱. پیامبر اکرم (ص) برای تشویق، جلب توجه و ایجاد انگیزه در یارانشان نسبت به ارزش دعا کردن، به طرح این پرسش پرداختند: «أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَى سِلَاحٍ يُنَجِّكُمْ مِنَ أَعْدَائِكُمْ وَ يُدِرُّ أَرْزَاقَكُمْ؟» «آیا شما را به سلاح نجات‌دهنده از دشمن و سرازیرکننده‌ی رزق برایتان، راهنمایی نکنم؟» آنگاه پس از پاسخ مثبت یارانشان برای دانستن جواب فرمودند: «سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ الدُّعَاءُ»؛ «سلاح مؤمن دعاست» (مجلسی، ۱۳۶۷، ج ۹۰، ص ۲۹۴).

۲. امام صادق (ع) برای پرهیز دادن نسبت به قطع صلہ‌رحم و آثار بد آن می‌فرماید: «إِتَّقُوا الْحَالِقَةَ فَإِنَّهَا تُمِيتُ الرَّجَالَ»؛ «از حالقه ۱ پرهیزید که باعث مرگ افراد است» و چون با بیان واژه‌ی غریب «حالقه»، در ذهن شنونده سؤال پیش آمد، از ایشان پرسید که حالقه چیست؟ آنگاه حضرت پاسخ دادند: «قَطِيعَةُ الرَّحِمِ»؛ «قطع صلہ‌رحم» (کلینی، ۱۴۳۰، ج ۴، ص ۵۸).

کاربرد چنین شیوه‌هایی در قرآن کریم نیز فراوان است؛ برای مثال، خدای متعال برای بیان جایگاه جهاد فی‌سبیل‌الله در کنار ایمان می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنَجِّبُكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ» (صف: ۱۰)؛ «ای اهل ایمان! آیا شما را به تجارتی راهنمایی کنم که شما را از عذابی دردناک نجات می‌دهد؟» آنگاه در آیه‌ی بعد، پاسخ این پرسش را «ایمان به خدا و رسول و جهاد با مال و جان در راه خدا» بیان کرده است (همان: ۱۱).

۲-۴- درک و نگرش علمی

امروزه دگرگونی‌های ناشی از جهانی‌شدن و فناوری اطلاعات و ارتباطات، بر همه‌ی عرصه‌های زندگی ازجمله آموزش تأثیر فراوانی گذاشته است. در این زمینه نیز برای داشتن تدریس اثربخش، باید مسائلی را از جهات گوناگون مدنظر قرار داد. ازجمله‌ی این مسائل اولویت پرداختن به «ابعاد شخصیتی معلم» به‌عنوان یک متغیر نسبت به ابعادی چون ارزشیابی در تدریس است که در قالب مؤلفه‌هایی چون «انگیزه»، «ممتاز بودن» و غیره قابل‌بررسی است (عبدالملکی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵).

به‌کارگیری مؤلفه‌های مربوط به «ابعاد شخصیتی معلم» به الزاماتی ازجمله درک و دریافت معلم از فعالیت‌های خود در کلاس درس و غیره بستگی دارد (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۳). در میان این ابعاد از دیدگاه قرآنی_روایی، «داشتن درک و بینش علمی» تا حدی ضروری است که امام صادق (ع) عمل‌کننده‌ی بدون بینش و بصیرت را شبیه کسی می‌داند که در مسیری غیر از مسیر مقصد حرکت می‌کند که هرچه سریع‌تر برود، بیشتر از مقصد دور می‌شود (کلینی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۱۰۶).

درک تأثیر ابعاد شخصیتی معلم در انتقال پیام تا آنجا اهمیت دارد که پیامبری چون حضرت موسی (ع) برای انجام بهتر رسالتش، علی‌رغم درخواست از خدا برای «باز شدن گره از زبان برای فهمیده شدن کلامش» (طه: ۲۷-۲۸)، قرار دادن جناب هارون را به‌عنوان وزیر، دستیار و شریک

برای پشت‌گرمی در کار، از خدا درخواست می‌کند (همان: ۲۹-۳۲) و علت آن را این‌گونه بیان می‌نماید: «هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا» (قصص: ۳۴)؛ «زبانش از من گویاتر است.» دقت در حقیقت این درخواست، بیان‌کننده‌ی درک و بصیرت حضرت درباره‌ی نیاز به بهره‌گیری از «توان قانع‌سازی نسبت به مدعا» و برخورداری از «فصاحت، شیوایی و زبان‌گویا» (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۶، ص ۴۷) است که نشان‌دهنده‌ی دو بعد مؤثر شخصیت حضرت هارون در انتقال بهتر پیام به مخاطبان است.

همچنین با توجه به اینکه نگاه و باورهای معلم به تدریس و موضوع درسی و نیز ادراک از وضعیت موجود از جمله عوامل مؤثر در کیفیت تدریس او است (شکاری و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۷۵)، باور معلم به هدایتگری قرآن کریم به دینِ أَقْوَم (اسراء: ۹) و اینکه موافقت دین با فطرت به قائم و مسلط شدن آن بر اداری امور و اصلاح معاش و معاد بشر منجر می‌شود (طباطبایی، ۱۳۶۷ ج ۱۳، ص ۶۱-۶۲)، درک و نگرش دقیق و عالمانه برای کشف روش‌ها، راهکارها و برنامه‌ها در حل مسائل حرفه‌ای همچون اثربخشی به تدریس را به‌دنبال دارد. در این‌باره روش‌هایی چون دعوت به تفکر، پرسش و پاسخ، یادسپاری، مباحثه، ایفای نقش و غیره با رویکرد قرآنی مورد کاوش و تحقیق علمی قرار گرفته و دستاوردهای نیکویی داشته است (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۸۰-۹۹).

در بحث اثربخشی تدریس، با توجه به مبنای «دعوت و تأکید بر عقلانیت و علم‌آموزی» در معارف دینی، داشتن درک و بینش علمی برای کشف معیارهای قرآنی-روایی مربوط به این مبنا لازم و ضروری است؛ از این‌رو، قرآن کریم هم به نشان دادن آیات الهی برای تعقل و اندیشیدن اشاره کرده (بقره: ۷۳) و هم به ضرورت بصیرت و بینش برای درک این آیات توجه داده است (ذاریات: ۲۰-۲۱). در ارتباط با این مطلب، امام علی^(ع) حکمت را مایه‌ی بصیرت‌یابی (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۳۳، ص ۱۳۲) می‌داند، همچنان که در بیان دیگری، تفکر را برای دست‌یابی به بینش و بصیرت مفید معرفی می‌کند (تمیمی آمدی، ۱۳۸۳، ص ۹).

بنا بر مطالعات جدید، به سبب افزایش دانش و اطلاعات در جهان امروز، برای کیفیت‌بخشی به تدریس باید تدریس «مهارت‌های تفکر» در برنامه‌های درسی گنجانده شود (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲). ضرورت توجه به مهارت‌های تفکر از سوی معلم برای ایجاد درک و بصیرت علمی در فرایند تدریس آن است که بی‌توجهی نسبت به این امر برای آموزش در ساحت‌های مختلف تربیتی ممکن است نتایج نامطلوبی چون «دنباله‌روی از هوس و گمراهی»، «سخن‌بی‌ربط گفتن» و «سرگردانی» را همراه آورد که امام علی^(ع) نامه‌ای خطاب به معاویه نسبت به آن‌ها هشدار داده‌اند (نهج‌البلاغه، نامه‌ی ۷، ص ۲۷۵).

همچنین از جمله ضرورت‌های آموزش مهارت‌های تفکر برای اثربخش شدن تدریس نتایج و ثمراتی است که این مهارت‌ها برای فراگیران به همراه دارد. امام علی^(ع) در بیان نتایج اندیشیدن می‌فرماید: «الْفِكْرُ فِي الْعَوَاقِبِ يُنْجِي مِنَ الْمَعَاظِبِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۸۳، ص ۹)؛ «اندیشیدن در عواقب امور باعث نجات از سختی‌هاست» و نیز می‌فرماید: «الْفِكْرُ فِي الْعَوَاقِبِ يُؤْمِنُ مِنَ مَكْرِهِ النَّوَائِبِ» (همان)؛ «تفکر در عواقب امور باعث ایمنی از بلاهای ناخوشایند است.» نیز حضرت در کلام دیگری، رسیدن به «حُسنِ عاقبت» را نتیجه‌ی مقدم شمردن تفکر در همه‌ی افعال بیان می‌کند

همان). بدین ترتیب، بنا بر بیانات ایشان «نجات از سختی‌ها»، «ایمنی از بلاها» و «پشت‌گرمی به فرجام نیک» از جمله نتایج مهارت اندیشیدن نسبت به عواقب امور است. روشن است که بهره‌مندی از چنین نتایجی برای دست‌یابی به اهداف مطلوب در همه‌ی ساحت‌های تربیتی، لازم و مؤثر است. در همین جهت، توصیه‌های آن حضرت چون «تفکر پیش از هر کار» و «نگاه دقیق پیش از سخن گفتن» برای دور ماندن از لغزش‌ها (همان) نیز معیارهای دقیق و کارآمدی به‌منظور بهره‌مندی از «اصل درک و بینش علمی» برای اثربخش شدن تدریس از سوی معلم است.

۳-۴- روحیه‌ی پژوهشگری و حقیقت‌جویی

از آنجاکه در تدریس موفق، «[تغییر] رفتار» و «منجر شدن به نتایج مطلوب» برای فراگیران در فرایند تدریس شکل می‌گیرد و شخصیت مدرس متغیر زمینه‌ای برای آن است (عبدالمالکی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵) و نیز با توجه به اینکه «پرورش تفکر منطقی و انتقادی»، بیش از هر چیز، برای افزایش یادگیری فراگیران اهمیت دارد (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۵)، وجود روحیه‌ی پژوهشگری و حقیقت‌جویی در معلم از الزامات تدریس در فرایند یاددهی-یادگیری است.

در قرآن کریم و روایات معصومین^(ع)، رهنمودها و سفارش‌های فراوانی درباره‌ی روحیه‌ی حقیقت‌جویی و پژوهشگری بیان شده که برای به‌کارگیری در آموزش و اثربخشی به تدریس در همه‌ی ساحت‌های تربیتی مفید است؛ برای نمونه، بنا بر قرآن کریم، ۱. از «مخلوط کردن حق با باطل و کتمان حق» نهی شده است (بقره: ۴۲)؛ ۲. «آمدن حق» عامل پیروزی امر و دین الهی معرفی شده است (توبه: ۴۸)؛ ۳. تعبیر حضرت موسی^(ع) که «حَقِيقٌ عَلَیَّ اَنْ لَا اَقُوْلُ اِلَّا الْحَقَّ» (اعراف: ۱۰۵) گویای تأکید بر صدق ادعا با بیان حق و پرهیز از نسبت باطل دادن است (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۸، ص ۲۶۹)؛ ۴. تعبیر «فَوَقَّعَ الْحَقَّ وَ بَطَّلَ مَا كَانُوا یَعْمَلُوْنَ» (اعراف: ۱۱۸) گویای نمایاندن حقیقت به مخاطبان است که با باطل شدن بافته‌های دروغین سحران به‌وسیله‌ی ارائه‌ی معجزه از سوی آن حضرت اتفاق افتاد.

درباره‌ی «تشویق به پذیرش مسئولیت یادگیری» در برآوردن نیازهای آموزشی متنوع فراگیران که از جمله وظایف معلم نسبت به فراگیران است (درخشی‌نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۶)، راهبرد مدنظر قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) مُبْتَنی بر پژوهشگری است؛ زیرا بسیاری از پدیده‌های علمی به‌وسیله‌ی جستجو در طبیعت و آثار گذشتگان کشف می‌شود؛ بنابراین، جستجوی علمی مستلزم گشت‌وگذار است و زمانی سودمند است که با فکر و اندیشه همراه باشد (احتشام، ۱۳۸۸، ص ۵۱). سفارش قرآن کریم در این باره بنا بر آیاتی متعددی از جمله انعام: ۱۱، عنکبوت: ۲۰ و روم: ۴۲، «سیر کردن همراه با نگرستی و تعقل» است؛ به‌عنوان نمونه روایی نیز، موارد زیر درباره‌ی نتایج حقیقت‌جویی قابل تأمل است:

۱. در زمینه‌ی بهره‌مندی از عقل، پیامبر اکرم^(ص) «داشتن قول و سخن حق» را از نتایج «مداومت بر خیر» بیان کرده‌اند (مجلسی، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۱۱۹).
۲. امام صادق^(ع) از نشانه‌های انسان عاقل را «رام بودن در پذیرش حق» معرفی کرده‌اند (همان،

ج ۱، ص ۱۳۰). ایشان همچنین «حق» که نقطه‌ی مقابل آن، باطل و «حقیقت» را که نقطه‌ی مقابل آن، «ریاء» است، از جمله سربازان عقل مطرح کرده‌اند که شرط برخورداری از آن، تلاش برای ترقی و کمال و دوری از صفات جهل است (همان، ج ۱، ص ۱۱۰-۱۱۱).

۳. امام علی^(ع) از جمله فضایل علم را چنین بیان می‌کند: «حِفْظُهُ الْفَحْصُ» (کلینی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۱۱۸)؛ «نگهداری آن منوط به جستجوگری است.»

توصیه به «استفاده از آخرین یافته‌های علمی» برای برجسته شدن معلم از جمله مؤلفه‌های حقیقت‌جویی و پژوهشگری است که برای داشتن تدریس موفق در ساحت‌های گوناگون تربیتی تأثیرگذار است (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۶). این مؤلفه نیز از امور ضروری برای فعالیت‌های آموزشی چون تدریس است که قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) در این زمینه، اشارات و رهنمودهای مؤثری را ارائه کرده‌اند؛ برای نمونه:

۱. بنا بر تعالیم قرآن کریم، به‌کارگیری یافته‌های علمی لازمی موفقیت در عرصه‌های گوناگون برای غلبه بر امور است. در داستان انتقال تخت ملکه سبا توسط وزیر حضرت سلیمان (نمل: ۴۰)، اگرچه موردی خاص و مشخص مدنظر است؛ اما اشاره‌ی اجمالی به «ارتباط علم با قدرت و تشویق و ترغیب به کسب علم بیشتر» نیز هست (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۸۰).

۲. با دقت در آیه‌ی شریفه‌ی «وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (جاثیه: ۱۳)، این معنا حاصل می‌شود که در مسخر کردن آنچه در آسمان‌ها و زمین است، نشانه‌های الهی برای اهل تفکر است. این معنا بیان‌کننده‌ی آن است که اندیشیدن در نشانه‌های الهی یافته‌های جدیدی را در شناخت پدیده‌های جهان به‌دنبال می‌آورد. این یافته‌های برخاسته از تفکر و روحیه‌ی پژوهشگری درباره‌ی فرایند آموزش، اعم از محتواهای جدید در علوم گوناگون و یا ابداع و عرضه‌ی روش‌های مناسب برای انتقال معلومات خواهد بود که در اثربخش شدن تدریس معلم مفید و ضروری است.

۳. امام علی^(ع) حکمت‌های بدیع و نو را باعث نشاط جان‌ها و تغذیه‌کننده‌ی روان بیان کرده‌اند (کلینی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۱۱۷). از همین دیدگاه، امام صادق^(ع) نیز به طلب علم حتی با پیمودن دریاها و غوطه‌ور شدن در اعماق آن‌ها سفارش کرده‌اند (مجلسی، ۱۳۶۷، ج ۷۵، ص ۲۷۷) و یا خطاب به شاگردشان، مفضل، تعبیری چون: «لَا يَعْقِلُ مَنْ لَا يَعْلَمُ؛ کسی که علم ندارد، تعقل ندارد»، «الْعِلْمُ جُنَّةٌ؛ علم سپر است»، «الْعَالِمُ بِزَمَانِهِ لَا تَهْجُمُ عَلَيْهِ اللُّوَابِسُ؛ آن‌کس که به زمانه‌ی خود آگاه است، امور پیچیده به او حمله نمی‌کند» و «وَمَنْ هَجَمَ عَلَيَّ أَمْرٍ بِتَغْيِيرِ عِلْمٍ جَدَعَ أَنْفَ نَفْسِهِ؛ هرکس بدون دانش، به کاری روی آورد، گویی که بینی خود را قطع می‌کند!» (کلینی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۶۱) را مطرح کرده‌اند. درباره‌ی اثربخشی تدریس با توجه به این تعبیرات، ارزشمندی بهره‌گیری از پژوهش‌های علمی برای رفع مشکلات و حل مسائل جدید در حوزه‌ی آموزش و یادگیری به‌خوبی نمایان است.

۴-۴- مهارت علمی_ فناوری

در حیطه‌ی مهارت‌های علمی برای داشتن یک تدریس اثربخش، مؤلفه‌هایی چون «طراحی تدریس»، «[داشتن] طرح مشخص و انسجام»، «سازمان‌دهی کلی» و «ارائه‌ی بازخورد فوری» (عبدالملکی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵) مدنظر است. از همین نظر، «ابداع روش تدریس مناسب» با در نظر گرفتن موقعیت کلاس، نوع مطلب و غیره از ویژگی‌های استادان ماهر دانسته شده است (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۸).

از سیره‌ی تبیینی معصومین^(ع) در این باره راهکارها و روش‌های کارآمدی به دست می‌آید؛ برای نمونه، درباره‌ی سیره‌ی تعلیمی پیامبر اکرم^(ص) گزارش شده است که با استفاده از ترسیم خطی واحد و سپس کشیدن خطوطی از راست و چپ آن خط بر روی زمین، به تبیین مفهوم «کثرت راه‌های شیطانی» در مقابل «صراط مستقیم الهی» پرداختند و آنگاه آیه‌ی «وَ أَنْ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَ لَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ...» (انعام: ۱۵۳) «و مسلماً این راه راست من است؛ بنابراین، از آن پیروی کنید و از راه‌های دیگر پیروی نکنید که شما را از راه او پراکنده می‌کند» را تلاوت کردند (فیض کاشانی، ۱۳۶۲، ج ۵، ص ۵۶).

از محتوای حدیث بالا درباره‌ی آموزش و تدریس، لزوم آگاهی از مهارت‌هایی چون «طراحی تدریس» و «سازمان‌دهی کلی» (عبدالملکی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵)، نحوه‌ی استفاده از «چند حس (شنوایی، بینایی و غیره) به صورت هم‌زمان» و به‌کارگیری «ابزارهای در دسترس» برای یاددهی به دست می‌آید که برای اثربخش شدن تدریس در همه‌ی ساحت‌های تربیتی، مناسب و کارآمد است.

همچنین از آنجاکه میان میزان استفاده از فناوری‌های نوین با موفقیت‌های آموزشی، افزایش روحیه‌ی پژوهش و انگیزه‌ی تحصیلی رابطه‌ی معناداری وجود دارد (شکاری و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۷۵-۷۶)، دقت در شیوه‌ی حضرت برای تفهیم تقابل میان «صراط مستقیم الهی» با «راه‌های متعدد شیطانی» با استفاده از ابزارهای در دسترس، الگوی مناسبی در افزایش انگیزه‌ی فراگیران برای دانستن و برانگیختن روحیه‌ی پژوهش و جویندگی در آنان با استفاده از فناوری است.

همچنین توجه به «نقش تعلیم و تربیتی رسانه و فناوری‌های ارتباطی» و «بهره‌گیری هوشمندانه و مواجهه‌ی فعال و آگاهانه» با آن از جمله الزامات به‌کارگیری مهارت‌های فناوری در فعالیت‌های آموزشی چون تدریس است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۹). در نمونه‌ی روایی بیان شده از پیامبر اکرم^(ص)، برای تفهیم مطلب به‌گونه‌ای هوشمندانه، فعال و آگاهانه، از رسانه بهره برده شده است و از آنجاکه فناوری آموزشی در صورتی برای اثربخش شدن تدریس مؤثر است که از توانمندی‌های سازمان‌دهی محتوا به‌گونه‌ای معنادار استفاده شود (بیات و افتخاری، ۱۴۰۱، ص ۱)، شیوه‌ی تبیین حضرت نیز از این نظر، نوعی سازمان‌دهی محتوا برای فهماندن معنای آیه‌ی شریفه با استفاده از مهارت ترسیم خطوط بر روی زمین است.

با توجه به تعریف سازمان یونسکو از «صلاحیت در فناوری آموزشی» نیز، مواردی چون «کاربرد پایه‌ی نرم‌افزار و سخت‌افزار»، کار با «نرم‌افزارهای تولیدی، ارتباطی، نمایشی، مدیریتی و وب»، «طراحی

فناوری بر پایه‌ی دانش ارتباطات» و استفاده از فناوری در «توسعه‌ی دانش و تفکر فراگیران» برای معلمان لازم شمرده شده است (شکاری و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۷۵) که برای اثربخش کردن تدریس ضروری است. در این باره نیز هرچند فناوری‌های امروزی چون سخت‌افزارها و نرم‌افزارهای جدید در زمان پیامبر اکرم^(ص) وجود نداشته است؛ اما در نمونه‌ی روایی یادشده، الگوی نیکویی نسبت به بهره‌گیری ایشان از همان ابزارهای ساده و در دسترس برای ایجاد رسانه، فهماندن معنا، توسعه‌ی دانش فراگیران و هدایت و جهت‌دهی به تفکر آنان ارائه شده است.

از سوی دیگر، یک تدریس خوب برای متنوع شدن و جذابیت و استفاده از انواع مختلف مواد آموزشی، نیازمند بهره‌گیری از مهارت‌های حرفه‌ای معلم است (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۷). چگونگی بهره‌گیری از فناوری در فرایند یاددهی-یادگیری از جمله مصادیق این مهارت‌های حرفه‌ای است. البته توجه به این نکته حائز اهمیت است که بنا بر میزان تجربه، نگرش و صلاحیت‌های معلمان، استفاده و تلفیق فناوری‌های نوین سطوح و انواع مختلفی دارد (شکاری و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۷۵). در این باره با توجه به شواهد قرآنی و روایی، یکی از معیارهای ضروری در همه‌ی ساحت‌های تربیتی، تعهد معلم بر رعایت و در نظر گرفتن «مساوات و عدالت» از جمله در بهره‌مندی فراگیران از فناوری برای آموزش است؛ برای نمونه:

پیامبر اکرم^(ص) در حدیث «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيُّ بَابُهَا فَمَنْ أَرَادَ الْمَدِينَةَ فَلْيَأْتِهَا مِنَ الْبَابِ» (مجلسی، ۱۳۶۰، ج ۴۰، ص ۸۷)، برای دسترسی همگانی به شهر دانش گسترده‌ی خود، تنها به لزوم وارد شدن به آن از طریق در اشاره کرده‌اند؛ بنابراین، هیچ محدودیتی برای دریافت دانش گسترده‌ی ایشان جز ورود از طریق در بیان نشده است و جویندگان علم به صورت مساوی می‌توانند از این در وارد شوند.

از امام صادق^(ع) درباره‌ی عبارت شریفه‌ی «وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ» (لقمان: ۱۸) نقل شده است که یعنی «از سر تکبر، روی از مردم برنگردانند» و «کوچک نشمردن کسی که با ما سخن می‌گوید با روی به سوی دیگر کردن» (طبرسی، ۱۴۰۶، ج ۷، ص ۷۹). در روایت دیگری، ایشان درباره‌ی این عبارت می‌فرماید: «لِيَكُنَّ النَّاسُ فِي الْعِلْمِ سَوَاءً عِنْدَكَ» (بحرانی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۳۵۷)؛ «باید مردم در علم نزد تو یکسان باشند». با تأمل در مضمون این دو روایت از حضرت درباره‌ی معنای عبارت قرآنی مورد بحث، «مساوی دانستن افراد به لحاظ جایگاه علمی» و به تبع آن، «تکبر نداشتن در آموختن از آنان» و نیز «پرهیز از بی‌توجهی به افراد خواهان یادگیری» از جمله مصادیق دوری از تکبر در مقام علم‌آموزی است.

روشن است که دقت و ژرف‌نگری در مصادیق قرآنی-روایی این‌گونه‌ای، اثربخش شدن تدریس از جانب معلم را مستلزم مدنظر داشتن و رعایت مساوات و عدالت از جمله در بهره‌مندی فراگیران از فناوری آموزشی قرار می‌دهد. امروزه ضرورت این معیار در ساحت‌های مختلف تربیتی تا جایی است که اخلاق جنبه‌ای ضروری در استفاده از فناوری آموزشی شمرده شده است (عمادی و شیروی، ۱۳۹۹، ص ۹۲) و از همین دیدگاه، یکی از وظایف معلم برای اثربخش کردن تدریس، فراهم کردن دسترسی عادلانه

به فناوری و ابزار آموزشی برای فراگیران است (درخشی‌نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۷).
درباره‌ی ارائه‌ی محتوا نیز برای اثربخشی تدریس به مواردی چون «بازنمایی‌های متعدد برای نمایش» و «مقایسه‌ی نمایش‌های متعدد» توصیه می‌شود (بیات و افتخاری، ۱۴۰۱، ص ۸). با دقت در قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) در این موارد نیز برای بهره‌گیری از فناوری آموزشی، رهنمودهای ارزشمندی دریافت می‌شود؛ ازجمله:

قرآن کریم در بعضی از داستان‌ها، برای بیان ابعاد مختلف و مناسبت‌های جدید (معرفت، ۱۳۸۵، ص ۴۳۱) و یا هدف و منظوری جدید (زرکشی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۱۰۹-۱۱۰)، آن‌ها را با اسلوبی متفاوت و ظرایف و نکاتی جدید ارائه کرده است تا خسته‌کننده نباشد (همان، ص ۱۱۱-۱۱۲)؛ مثلاً بنا بر تناسب، بخشی از جریان بعثت حضرت موسی^(ع) در جایی با اختصار: «فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى» (طه: ۱۱)؛ «و چون به آن آتش رسید، ندا داده شد: ای موسی» و جایی دیگر با جزئیاتی دقیق‌تر: «فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى» (قصص: ۳۰)؛ «چون نزد آن [آتش] آمد، از جانب راست آن وادی در آن جایگاه مبارک، از آن درخت ندا رسید که ای موسی!» بیان‌شده است. دقت در تناسب‌های این‌گونه‌ای برای مختصرگویی یا شرح و تفصیل مطلب در هنگام بهره‌گیری از فناوری‌های آموزشی، زمینه‌ی مناسبی برای الگوبرداری از شگردهای قرآنی در این‌باره برای تولید محتواهای مناسب و جذاب برای تدریس و متناسب با موقعیت‌های متفاوت است.

۴-۵- کلاس‌داری و مدیریت روند آموزش

از آنجاکه «مدیریت کلاس درس» و داشتن «جو مثبت کلاس درس» از ابعاد با اولویت برای اثربخش شدن تدریس است (عبدالملکی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵)، باید در همه‌ی ساحت‌های تربیتی به این دو مورد توجه جدی داشت. در این‌باره چون مشارکت فعالانه در فرایندهای کلاسی ترویج و تسهیل سطوح عمیق‌تر تفکر را به همراه دارد، آن دسته از شیوه‌های تدریس حمایت می‌شوند که فراگیران در آن‌ها درگیرانه نسبت به فعالیت‌های آموزشی مشارکت داشته باشند (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۴). در این زمینه نیز، معارف قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) با روش‌ها و شیوه‌های مناسبی ارائه‌شده که قطعاً الگوگیری از آن‌ها برای اثربخش شدن تدریس مفید است؛ برای مثال، خدای متعال به‌منظور بطلان بت‌پرستی طی آیاتی، در ابتدا با طرح پرسش، شریک قرار دادن بت‌ها برای خدا را که قادر به خلقت نیستند و خود مخلوق‌اند، با عبارت «أَشْرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ وَ هُمْ يُخْلِقُونَ» (اعراف: ۱۹۱) زیر سؤال برده است؛ در مرحله‌ی دوم: شدت ناتوانی بت‌ها را مجسم کرده است که «وَ لَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَ لَا أَنْفُسُهُمْ يَنْصُرُونَ» (اعراف: ۱۹۲)؛ «نه می‌توانند پرستش‌کنندگان خود را یاری دهند و نه قدرت دارند خودشان را یاری کنند»؛ در مرحله سوم: نداشتن درک و فهم بت‌ها را ترسیم کرده است؛ به این معنا که: «دعا کردن یا دعا نکردنتان را نمی‌فهمند» (طباطبایی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۴۹۰) و یا اینکه چون بت‌ها قدرت هدایتگری ندارند، در تقاضا کردن یا نکردن از آن‌ها تفاوتی نیست؛ زیرا قادر به انجام خواسته‌تان نیستند (مکارم شیرازی

و همکاران، ۱۳۵۳، ج ۷، ص ۵۴ - ۵۵). آنگاه در آیه‌ی ۱۹۴ بر این مطلب استدلال شده است که بت‌ها همانند خودتان جسم و در بند زمان و مکان هستند و امتیازی بر شما ندارند، حال اگر باز فکر می‌کنید قدرت و شعور دارند، «فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ؛ آن‌ها را بخوانید ببینید آیا شما را جواب می‌دهند اگر راست می‌گویید؟!» (همان، ص ۵۷-۵۸).

در نمونه‌ی قرآنی مورد بحث، «دریافت بازخوردهای مکرر در حین تعلیم» و «جلوگیری از انحراف مسیر با تمرکز بر اهداف آموزشی» که از جمله توصیه‌های مؤثر در داشتن تدریس اثربخش است (درخشی‌نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۴-۵)، به بهترین شکل به کار رفته است؛ همچنین روشی که برای مدیریت روند آموزش برای اثربخش شدن تدریس به کار گرفته شده است، مبتنی بر «مرحله‌بندی آموزش» همراه با «طرح سؤال و ایجاد چالش»، «مباحثه» و «بیان مصادیق ملموس» است که برای مشارکت فعال مخاطبان برای فهم محتوا مؤثر است و باعث تسهیل سطوح تفکر در آنان نیز می‌شود.

روایات معصومین^(ع) نیز در ارتباط با اصل مورد بحث، درس آموز است؛ برای نمونه، امام علی^(ع) در فرمایشی، «عَالِمٌ مُسْتَعْمِلٌ عِلْمَهُ؛ عالمی که علم خود را به کار بندد» و «جَاهِلٌ لَا يَسْتَنْكِفُ أَنْ يَتَعَلَّمَ؛ جاهلی که از آموختن، سرباز نزند» را از عوامل قوام و استحکام دین و دنیا معرفی می‌کنند (نهج البلاغه، حکمت ۳۷۲، ص ۴۲۷). از آنجاکه «طراحی محیط فعال و سازنده» و «خودنظارتی فراگیران» جزو مؤلفه‌های اثربخشی تدریس است (درخشی‌نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۶)، فرمایش حضرت از این جهت قابل تأمل است که معلم بتواند از دانش خود در طراحی چنین محیطی برای اثربخشی به تدریس کمک بگیرد و فراگیران نیز با رعایت مؤلفه‌ی «خودنظارتی»، در مدیریت روند آموزش مشارکت کنند.

همچنین «ایجاد شرایط مطلوب برای تأثیر بر فراگیران» برای یادگیری بهتر (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۵)، «شناخت تفاوت‌های فردی» و «نگاه یکسان داشتن و سوگیری نداشتن» برای داشتن عملکرد تحصیلی بهتر، «ترکیب عناصر کلامی، دیداری و لمسی» به منظور افزایش توجه فراگیران (همان، ص ۷) و «خلق محیط راحت و اجازه بحث آزاد» برای برقراری ارتباط بهتر با فراگیران (درخشی‌نژاد و پارسی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۴-۵) از جمله شاخص‌های شناختی-رفتاری است که به کار بستن آن از سوی معلم، نتایج مفیدی را در مدیریت بهتر کلاس و بهبود روند آموزش دارد.

در ارتباط با موارد بالا، امام علی^(ع) در ادامه‌ی فرمایش خود درباره‌ی عوامل قوام و استحکام دین و دنیا به سبب اهمیت و ضرورت «به کار بستن دانش از سوی عالم» و «سرباز نزدن از آموختن از جانب کسی که نمی‌داند»، توجه می‌دهند که «فَإِذَا صَيَّعَ الْعَالِمُ عِلْمَهُ اسْتَنْكَفَ الْجَاهِلُ أَنْ يَتَعَلَّمَ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۷۲، ص ۴۲۷)؛ «پس اگر عالم علم خود را تباه کند، نادان به آموختن روی نیاورد.» با دقت نسبت به این فرمایش حضرت، در ارتباط با بحث خودمان این نکته را درمی‌یابیم که اگر معلم در زمینه‌ی فنون کلاس‌داری، مدیریت روند آموزش و غیره، دانسته‌های علمی خود را به کار نبندد، موفقیتی در تحقق اهداف آموزش و تدریس در ساحت‌های مختلف تربیتی برای فراگیران به دست نمی‌آید.

۵- نتیجه‌گیری

بنا بر معارف قرآن کریم و روایات معصومین^(ع)، اصولی چون «آگاهی‌های علمی و فنون تعلیم»، «درک و نگرش علمی»، «روحیه‌ی پژوهش و حقیقت‌جویی» و غیره که در اثربخشی تدریس برای ساحت‌های گوناگون تربیتی اعم از اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی، زیستی و غیره نقش دارند، با تکیه بر مبانی «جامعیت هدایت‌گری» و «دعوت و تأکید بر عقلانیت و علم‌آموزی» در کنار مبانی علمی چون «بازدهی موفق آموزش»، «نقش الگویی معلم» و «مکمل بودن دانش با مهارت»، با بهره‌گیری از راهبرد شناختی-رفتاری قابل دریافت و در رشد و تقویت طیف وسیعی از مقوله‌های تعلیم و تربیت تأثیرگذار است. نمونه‌های عرضه‌شده مبتنی بر معارف قرآنی-روایی در این پژوهش حکایت‌کننده‌ی این است که اصول مؤثر برای ایجاد فضای رشد توأم با نشاط و تعامل علمی در فرایند یاددهی-یادگیری، قابل تبیین است و به‌کارگیری آن‌ها در تدریس کلاسی تحقق «حیات طیبه در همه‌ی ابعاد» را به‌دنبال دارد که هدف اصلی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در تربیت تمام‌ساحتی است. بدین منظور، ضمن بهره‌گیری از دستاوردهای علمی برای پرهیز از انحراف در مسیر و اهداف مدنظر در نظام معیار آموزش اسلامی، به تبیین دقیق و عالمانه‌ی آموزه‌ها و معارف قرآنی-روایی در کنار تکیه بر مبانی علمی نیاز است تا بستر معرفت‌شناسانه‌ی مناسب و کارآمد برای دستیابی به اصول تدریس اثربخش در ساحت‌های گوناگون تربیتی فراهم شود.

پی‌نوشت

۱. حَالِقَة: خصلتی که باعث هلاکت است و دین‌داری فرد را مستأصل می‌کند (حسنی بیرجندی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۵۶).

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی حسین انصاریان؛ قم: اثر قلم، ۱۳۹۳ ش.
- نهج البلاغه؛ ترجمه‌ی سید جعفر شهیدی؛ تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۹۳ ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی؛ اُمالی شیخ صدوق؛ ترجمه‌ی محمد باقر کمره‌ای؛ اصفهان: مؤسسه تحقیقات رایانه‌ای قائمیه، ۱۴۰۲ ش.
- ابن فارس، احمد؛ معجم مقاییس اللّغة؛ بیروت: دارالفکر، ۱۳۹۹ ق.
- ابن منظور، محمد بن مُکرم؛ لسان العرب؛ بیروت: دار احیاء تُراث العربی، ۱۴۰۸ ق.
- آراسته، حمیدرضا و محمودی‌راد، مریم؛ «آموزش اثربخش: روی‌کردی بر اساس ارزیابی تدریس توسط دانشجویان»؛ دانشگاه علوم پزشکی سمنان، جلد ۵، ۱۳۸۲ ش.
- امین خندقی، مقصود و سیفی، غلام‌علی؛ «توانمندی‌ها و مهارت‌های مؤثر و مورد نیاز برای تدریس در دانشگاه»؛ پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره‌ی ۱۹، ۱۳۹۲ ش.
- احتشام، حسن؛ «خاستگاه تولید علم در قرآن»؛ دین و سیاست، شماره‌ی ۱۹-۲۰، ۱۳۸۸ ش.
- اسدیان، سیروس؛ پیری، موسی؛ سعادت‌فر، رحمت؛ «تدریس اثربخش در آموزش عالی بر اساس تجارب حرفه‌ای استادان و ارتباط آن با تدریس خود - گزارشی»؛ مطالعات برنامه‌ی درسی آموزش عالی، شماره‌ی ۱۵، ۱۳۹۵ ش.
- اُطهری، زینب‌السادات؛ نصر، احمدرضا؛ سبکتکین ریزی، مریم؛ «اخلاق معلمی و ویژگی‌های تدریس از منظر قرآن و روایات»؛ بصیرت و تربیت اسلامی، شماره‌ی ۵۸، ۱۴۰۰ ش.
- باقری، خسرو؛ نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان، ۱۳۸۵ ش.
- بحرانی، هاشم‌بن‌سلیمان؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ قم: دارالتفسیر، ۱۳۷۵ ش.
- بیات، محسن و افتخاری، جابر؛ «کیفیت‌بخشی به آموزش معلّمان با سود بردن از راهبردها و اصول تجویزی تدریس اثربخش»؛ مطالعات آموزشی، شماره‌ی ۲، ۱۴۰۱ ش.
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش؛ تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰ ش.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ غررالحکم و دررالکلم؛ چاپ دوم، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۳ ش.
- حسنی بیرجندی، حسین؛ غریب الحدیث فی بحارالأنوار؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعة؛ قم: مؤسسه آل‌البیت^(ع)، ۱۴۱۲ ق.
- درخش‌نژاد، عزیز و پارسانیا، محمدرضا؛ «بررسی تدریس اثربخش و مؤلفه‌های اثرگذار بر آن و معرفی تکنیک‌های افزایش اثربخش تدریس معلّمان»؛ رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری، شماره‌ی ۶۰، ۱۴۰۰ ش.
- دلشاد تهرانی، مصطفی؛ ماه مهرپرور، تهران: دریا، ۱۳۷۹ ش.
- رحیمی، عبدالله؛ بهمنی قائدی، ابوالحسن؛ شلمزاری، سعید صفی؛ «بررسی روش‌ها و فنون

- تدریس از منظر قرآن کریم»؛ تدریس پژوهی، شماره ۲، ۱۳۹۹ ش.
- زارعی، خدیجه؛ «اثر بخشی آموزشی»؛ ماهنامه تدبیر، شماره ۱۶۶، ۱۳۸۵ ش.
 - زرکشی، محمدبن عبدالله؛ البرهان فی علوم القرآن؛ بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۰ ق.
 - شکاری، عباس؛ محمدی خشویی، زهرا؛ محمدی، بهادر؛ «تأثیر استفاده از فناوری‌های نو آموزشی بر کیفیت فعالیت‌های آموزشی دبیران»؛ پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، شماره ۲۵، ۱۳۹۶ ش.
 - صدری‌فر، نبی‌الله و موسوی، سید ابوالقاسم؛ «راهبردهای تربیتی از دیدگاه قرآن»؛ اخلاق و حیانی، شماره ۴، ۱۳۹۴ ش.
 - طباطبایی، سید محمدحسین؛ تفسیرالمیزان؛ ترجمه‌ی ناصر مکارم شیرازی و همکاران؛ قم: بنیاد علمی فرهنگی علامه طباطبایی^(۶)، ۱۳۶۷ ش.
 - طبرسی، فضل‌بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دارالمعرفة، ۱۳۷۹ ق.
 - عبدالملکی، عزیز؛ ملکی، حسن؛ فرجامند، لیل؛ «مؤلفه‌های اثربخش بر تدریس اثربخش معلمان»؛ پژوهش‌های آموزش و یادگیری، شماره ۱، ۱۳۹۸ ش.
 - عمادی، سید رسول و شیرینی، گلزار؛ «شناسایی ابعاد اخلاق در فناوری آموزشی»؛ اخلاق در علوم فناوری، شماره ۳، ۱۳۹۹ ش.
 - فیض کاشانی، ملامحسن؛ المهجّة البیضاء فی تهذیب الإحیاء؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۳۶۲ ش.
 - قرائتی، محسن؛ قرآن و تبلیغ؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲ ش.
 - کلینی، محمدبن یعقوب؛ الکافی؛ قم: دارالحدیث، ۱۴۳۰ ق.
 - مجلسی، محمد باقر؛ بحارالأنوار؛ بیروت: دار أحياء التراث العربی، ۱۳۶۰ ق.
 - مکارم شیرازی، ناصر و همکاران؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۵۳ ش.
 - مکارم شیرازی، ناصر و همکاران؛ پیام قرآن؛ تهران: دارالکتب السلامیة، ۱۳۷۷ ش.
 - معرفت، محمدهادی؛ شبهات و ردود حول القرآن الکریم؛ قم: تمهید، ۱۳۸۵ ش.
 - معین، محمد؛ فرهنگ فارسی معین؛ تهران: آدنا، ۱۳۸۱ ش.
 - وزّام، مسعودبن عیسی؛ تنبیه الخواطر و نزهة النّوا (مجموعه وزّام)؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱ ش.
- Eiszler C, 2000, College student s evaluation of teaching and grade inflation, Research in Higher Education, 43(4): 483- 501.
 - Jones, S, 2003, Measuring the Quality of Higher Education: Linking teaching quality measures at the delivery to administrative measures at the university Level, Quality in Higher Education, 9(3): 223- 229
 - Kember, D. Ma & C.R, McNaught, 2006, Excellent University Teaching Hong Kong, The Chinese University Press.

- Marsh, H. W, Muthen, B, Asparouhov, T, Ldtke, O. & Robitzsch, A, Morin, 2009, Exploratory Structural Equation Modeling Integrating CFA and EFA: Application to Students Evaluations of University Teaching, Structural Equation Modeling, 16: 439- 476.

